

KACPER KUTRZEBA
(Uniwersytet Jagielloński)

REALNE ABSTRAKCJE I MISTERIUM PIENIĄDZA

REC.: Paweł Tomczok, *Literacki kapitalizm. Obrazy abstrakcji ekonomicznych w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku*, Seria: „Historia Literatury Polskiej” (red. Marek Piechota), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2018, ss. 742.

Książka Pawła Tomczoka to propozycja systematycznego ujęcia problematyki ekonomii literatury i zastosowania tej teorii do nowatorskiej interpretacji tekstów z drugiej połowy XIX wieku. Autor podejmuje się analizy tematyki w dużej mierze pomijanej w polskim literaturoznawstwie, mimo jej silnej obecności w światowej refleksji literaturoznawczej, przede wszystkim na gruncie niemieckim. Wprowadza w ten sposób interdyscyplinarną ramę teoretyczną rzucającą nowe światło na związki literatury z najważniejszymi przemianami ekonomiczno-społecznymi, określającymi epokę nowoczesną. Tomczok obszernie przedstawia formy, w jakich literatura mierzy się z realiami rozwoju kapitalizmu, determinującymi wielostronnie rzeczywistość portretowaną w tekstach na poziomie głębszym, niż tradycyjne literaturoznawstwo byłoby skłonne wyznaczyć.

W pierwszej części swojej pracy autor rekapitułuje badania prowadzone z perspektywy ekonomii literatury. Rozdział ten zarysowuje stawkę teoretyczną ekonomii literatury, którą nie jest przedstawienie jednorodnej zależności literatury od jej ekonomicznego podłoża, jak w wypadku niektórych projektów spod znaku socjologii literatury czy ortodoksyjnego marksizmu. Zamiast tego ekonomia literatury eksploruje przestrzeń intertekstualnych relacji między dziełami literackimi i dyskursami ekonomicznymi. Stawia w ten sposób pytania o wspólne idee, wyobrażenia i tematy. Obejmuje to obecność metafor ekonomicznych w tekstach literackich, konkretnych problemów gospodarczych opisywanych przez literaturę, wpływu teorii ekonomicznych na świadomość bohaterów literackich oraz retoryczny wymiar tekstów ekonomicznych. Literatura nie jest w tej perspektywie ubogim krewnym ekonomii, w ułomny sposób prezentującym ślady zjawisk już w pełni wyjaśnionych przez teorię ekonomiczną. Ekonomia literatury zakłada, że teksty literackie pozwalają dostrzec to, że abstrakcje ekonomiczne funkcjonują jako struktury determinacji społecznej świadomości. Rozmycie ostrej granicy między dyskursami literatury i ekonomii eksploruje krytycznie ideologiczne mechanizmy nieodłączne od reprodukcji systemu kapitalistycznego oraz strategie językowe i narracyjne, którymi posługuje się teoria ekonomiczna. Stawką jest więc krytyczna analiza panujących w świadomości abstrakcji ekonomicznych, których obecność zaznacza się w tekstach literackich.

Kluczowa kategoria książki Tomczoka zawarta jest w jej podtytule. Abstrakcje ekonomiczne autor traktuje jako opisywane przez Georga Simmla „realne abstrakcje”, panujące społecznie formy myślenia, które konstruują podmiotowość według wzorca kategorii kapitalistycznej ekonomii. W efekcie „forma pod-

miotowości, której domaga się towar, oddziałuje zatem na całe życie podmiotu – kształtuje nie tylko podmiot działań ekonomicznych i poznawczych, ale też inne sfery działalności ludzkiej” (s. 112). Widać tutaj echo poglądów György’ego Lukácsa i jego teorii reifikacji, wskazującej na to, że stosunki między towarami stają się paradygmatem stosunków między ludźmi. Realne abstrakcje kapitalizmu, badane przez Tomczoka w literaturze drugiej połowy XIX wieku, to przejawy tego, jak logika towaru i jego wartości wymiennej staje się dominującą logiką społecznej rzeczywistości, genezą form podmiotowości, afektów i aspiracji. Stanowią więc one główny przedmiot krytyczny ekonomii literatury. Metaforyka wymiany i pieniądza, obrazująca abstrakcyjną logikę ekwiwalencji właściwą kapitalizmowi, to fundamentalny problem badawczy autora. Jak pisze Tomczok:

Nie ma zatem jakiegoś codziennego świata życia pozbawionego wpływu pieniądza, towaru, kapitału. Dlatego też badania *Literackiego kapitalizmu...* wychodzą od abstrakcji, a nie od konkretnego, który tylko pozornie da się łatwiej ująć, gdyż w tym „empirycznym” materiale bezrefleksyjnie trzeba przyjąć wiele abstrakcyjnych rozstrzygnięć. Rezygnuję zatem z badania konkretnej ekonomiki książki, rynku wydawniczego czy sytuacji finansowej pisarzy. Zamiast obserwować, jak pisarze faktycznie (nie) radzą sobie w kapitalizmie, pytam o to, jak kapitalizm radzi sobie w ich dziełach – a to daje szansę na wydobywanie z tekstów literackich nieoczekiwanej wiedzy o ówczesnej gospodarce i jej uprawomocnieniu w potocznej świadomości. (s. 17)

W *Kapitale* Marks stwierdza, że „towar wydaje się na pierwszy rzut oka rzeczą samą przez się zrozumiałą i trywialną. Analiza wykazuje, że jest to rzecz diabelnie zawikłana, pełna metafizycznych subtelności i kruczków teologicznych”¹. Analiza Tomczoka wskazuje właśnie na to, jak kruczki teologiczne logiki towarowej stają się podstawową strukturą determinacji dla bohaterów powieści drugiej połowy XIX wieku.

W drugiej części pracy Paweł Tomczok przedstawia perspektywy oferowane przez marksizm dla badań literaturoznawczych. Główny punkt ciężkości rozdziału opiera się na ukazaniu *Neue Marx-Lektüre*, czyli linii odczytania Marksa odmiennej od ortodoksji lat 50., której zwulgaryzowany obraz sprzyjał, szczególnie w Polsce, tabuizacji refleksji marksistowskiej. Tomczok pokazuje tu żywotność marksistowskich kategorii w kontrze do jej strywializowanej recepcji oraz ponownie podkreśla inherentną dla reprodukcji kapitalizmu konieczność funkcjonowania mechanizmów ideologicznych, dla których literatura jest cennym terenem badań. Autor idzie interpretacyjną ścieżką tradycji marksistowskiej analizy ideologii, wskazując podobnie jak Louis Althusser czy Slavoj Žižek (choć żaden z tych autorów nie jest głównym bohaterem książki), że najważniejszym problemem walki klas nie są rzadkie sytuacje, gdy dochodzi do bezpośredniej konfrontacji między pracownikami a kapitałem, ale raczej stabilne trwanie porządku, w ramach którego robotnicy akceptują swój wyzysk i pokornie uczestniczą w reprodukcji antagonistycznych stosunków społecznych.

¹ K. Marks, *Kapitał. Krytyka ekonomii politycznej*, t. 1: *Proces wytwarzania kapitału*, przeł. H. Lauer, M. Kwiatkowski, J. Heryng, Warszawa 1956, s. 76.

Trzeci rozdział *Literackiego kapitalizmu...* analizuje dotychczasowe próby teoretycznego zmierzenia się z historycznym i ideologicznym kontekstem literatury i rzeczywistości polskiej drugiej połowy XIX wieku. Szczególnie ciekawa jest tu kwestia podejmowanego wielokrotnie problemu opóźnienia, peryferyjności i zacofania Polski w porównaniu do krajów paradygmatycznej modernizacji zachodnioeuropejskiej. Autor sięga po klasyczne teksty mierzące się z tym zagadnieniem, przywołując chociażby prace Jerzego Jedlickiego i Witolda Kuli. Pojawia się tutaj nawracająca na kartach książki problematyka tego, co Kula nazywał „koegzystencją asynchronizmów”, czyli kluczowej dla historii polskiej nowoczesności dialektyki porządku feudalnego oraz impulsów skokowej modernizacji kapitalistycznej. Tomczok cały czas pokazuje dynamiczną interakcję ziemiańskiej struktury gospodarczo-społecznej oraz specyficznego kapitalizmu państw zaborczych (szczególnie Rosji), w wyniku której oba człony dialektyki przekształcają się i przybierają hybrydyczne formy, odmienne od paradygmatycznej modernizacji znanej z Francji czy Wielkiej Brytanii. Tomczok trafnie nazywa tę sytuację przenikania się na poziomie społecznym, kulturowym i ekonomicznym odmiennych tendencji „kapitalizmem w feudalnym otoczeniu” i wytrwale śledzi tropy tej skomplikowanej sytuacji w literackich reprezentacjach.

Drugą kluczową kategorią książki Tomczoka jest podmiot kapitalistycznego pragnienia i właśnie jemu poświęcony jest obszerny czwarty rozdział pracy. Podmiot kapitalistycznego pragnienia to personifikacja (Tomczok podkreśla znaczenie tej pozornie banalnej figury retorycznej) realnych abstrakcji kapitalizmu, jej forma ucieleśniona w bohaterze literackim. Autor przywołuje ponad dwadzieścia utworów literackich, by pokazać różnorodne przykłady określania struktury pragnień i afektów postaci literackich przez panujące abstrakcje ekonomiczne. Sfera emocjonalna pozornie mogłaby wydawać się wielu badaczom literatury przeciwwagą wobec zdehumanizowanej logiki wymiany towarowej i mechanizacji. Tomczok pokazuje jednak, że afekty i żywiołowo odczuwane aspiracje bohaterów omawianych powieści są ufundowane na internalizacji logiki reprezentowanej przez abstrakcje ekonomiczne kapitalizmu. W najbardziej intymnych i najgłębiej przeżywanych pragnieniach ujawnia się determinująca siła realnych abstrakcji ekonomicznych, które ostatecznie okazują się strukturą kształtującą podmioty na swój obraz i podobieństwo. Jak ujmuje to Tomczok, „abstrakcyjne podmiotowości [...] wyposażone są w abstrakcyjne struktury afektywne” (s. 112). Szeroki dobór tekstów literackich pozwala pokazać tę afektywną strukturę kreowaną przez kapitalizm we wszystkich jej odcieniach: jako fascynację potęgą oferowaną przez kapitał spekulacyjny, intensywne pragnienia posiadania i potwierdzenia własności czy też formy afektywnej samokontroli opartej na regułach ekonomicznej wydajności i kapitałotwórczej ascetycznej oszczędności. Inaczej więc mówiąc, podmiot kapitalistycznego pragnienia to podmiot, którego pragnienie ukierunkowane jest na abstrakcje, takie jak własność, efektywność, towar czy zysk. Kapitalizm nie jest czymś zewnętrznym wobec podmiotowości analizowanych przez Tomczoka postaci, ale samym rdzeniem ich struktury pragnienia i form podmiotowego odnoszenia się do siebie samych, świata oraz innych ludzi. Autor wskazuje też na wewnętrzne zróżni-

cowanie kapitalistycznych podmiotów, ufundowane na relacji do odmiennych typów kapitału (przede wszystkim opozycją szybkiego mnożenia zysków poprzez spekulację oraz powolnej akumulacji).

Podmioty kapitalistycznego pragnienia, czyli personifikacje realnych abstrakcji ekonomicznych kapitalizmu, to głównie przedstawiciele klas panujących i zdolnych do utrzymania swojej dominacji względem podporządkowanych. Autor wiele uwagi poświęca kwestii wewnętrznych napięć charakteryzujących szeroko rozumianą klasę panującą. Konieczność adaptowania się ziemiańskiej arystokracji do warunków przemysłowego kapitalizmu to jedno ze źródeł tych napięć. Tomczok rozgrywa tutaj tytuł odrobinę zapomnianej sztuki Józefa Wybickiego, *Szlachcic mieszczańcem* (1791). Arystokracja, by zabezpieczyć własny interes ekonomiczny, zmuszona jest upodobnić się pod wieloma względami do pogardzanego mieszczaństwa, sprawnie jednak reprodukuje przy tym swoją uprzywilejowaną pozycję w warunkach gospodarczej przemiany. Tomczok wskazuje na to, że przemiany gospodarcze nie doprowadziły do rewolucyjnej wymiany klas panujących, ale raczej były procesem powolnej transformacji sposobów dominacji nad klasami podporządkowanymi, w ramach której arystokracja utrzymała wiele ze swojej władzy. Została jednak wciągnięta w grę abstrakcji ekonomicznych:

Kapitał „trumien”, dziedziczonego uznania znajdującego się w rękach dobrze urodzonych. To dowartościowanie posiadającej coraz mniej kapitału finansowego arystokracji tylko pozornie podkreśla jej siłę. Wartość kapitału trumien bowiem nie może utrzymać tak stabilnej postaci, jak ziemia i urodzenie w rzeczywistości feudalizmu. W nowym systemie wszystko, co przyjmuje postać kapitału, podlega wahanom kursów, według których przelicza się jedne kapitały na drugie – wycenie podlegać będą zatem herby, tytuły, kontakty towarzyskie, ale ich wartość utrzyma się tylko wtedy, gdy znajdą się przedstawiciele burżuazji chętni za nie płacić. (s. 347)

Burżuazja i arystokracja znajdują się więc w sytuacji ścisłego powiązania, w ramach którego ta pierwsza sięga po dawne wzory, niezdolna do stworzenia całkowicie własnej kultury i struktur uznania, a druga fantazjuje o konserwatywno-liberalnym modelu kapitalizmu, który nie narusza tradycyjnych struktur społecznych. Angażuje to książkę Tomczoka w interesującą tematykę historycznej słabości polskiego mieszczaństwa i jego roli w peryferyjnej modernizacji „kapitalizmu w feudalnym otoczeniu”.

Klasy podporządkowane – chłopci, proletariat, „wysadzona z siodła” spauperyzowana szlachta, miejski lumpenproletariat – są bohaterami rozdziału piątego *Literackiego kapitalizmu...* Tomczok obszernie przedstawia problematykę strategii podporządkowania klas niższych, realizujących się zarówno w gospodarce ziemiańskiej, jak i w narastającej industrializacji. Autor z jednej strony opisuje dyskursy, które legitymizują przemoc ekonomiczną, przede wszystkim związane z narracją o samozawinionej nędzy oraz paternalistycznej filantropii właścicieli środków produkcji. To ideologiczne mechanizmy legitymizacji, które ekonomia literatury chce poddać krytycznej analizie. Z drugiej zaś strony, Tomczoka interesują literackie reprezentacje doświadczenia przemocy i wykluczenia, będącego udziałem klas niższych. Ważna jest tu naga i brutalna przemoc, współ-

istniejąca z subtelniejszymi przejawami przemocy symbolicznej. Ta przemoc „wrywa podmioty z języka” (s. 413), zamykając je w anty-hermeneutycznym bólu i poniżeniu. Jednocześnie świadectwo przemocy domaga się swojej hermeneutyki, wypowiadającej to doświadczenie przez kolejne naznaczone nim pokolenia. Artykulacja ta jest jednak egzorcyzmowana przez dominujący dyskurs i obieg kulturowy panów. Tomczok szuka w rozproszonych tekstach – na przykład w pieśniach rewolucyjnych – perspektywy dla dokonania, mówiąc terminologią Jacques’a Rancière’a, nowego podziału zmysłowości. Sięga tutaj zarówno po opozycję alegorii i symboli, odwołując się do Waltera Benjamina, jak i do koncepcji *logos spermatikon*: rozsianego logosu poszukującego nowych mediów i rzucającego wyzwanie panującej ideologii ekonomicznych abstrakcji oraz regułem jej obiegów dyskursywnych.

Ostatnia część książki to wykorzystanie omawianych narzędzi ekonomii literatury do interpretacji sztandarowych polskich powieści drugiej połowy XIX wieku: *Lalki*, *Ziemi obiecanej* i *Ludzi bezdomnych*. Tomczok pokazuje na ich przykładzie swoistą triadę psychopatologii kapitalizmu: pozbawionego skutecznej funkcji ojca psychotyka Wokulskiego, neurotyka Borowieckiego i lękowego perwersa Judyma. W odczytaniu Tomczoka są oni personifikacjami kapitału i jego fetyszystycznej siły, przez co stają się podmiotami kapitalistycznego pragnienia, w kluczu impulsów erotycznych i walki o uznanie realizujących logikę określaną przez abstrakcje wymiany ekonomicznej. Ta nowa struktura determinacji zastępuje prawo ojcowskich instancji nienaruszalnych w poprzednim systemie, teraz jednak zbyt słabych, by narzucić własną konfigurację porządków symbolicznego i afektywnego.

Literacki kapitalizm... Pawła Tomczoka oferuje bardzo interesującą perspektywę krytyczną dla literatury oraz rozwiniętą analizę tekstów z istotnego dla polskiej kultury okresu. Badana przez niego ekonomia literatury to studium na temat misterium pieniądza, przenikającego swoimi wpływami imaginarium oraz modele afektywne podmiotów funkcjonujących w realiach kapitalizmu. Refleksje Tomczoka pozwalają uzyskać krytyczny wgląd w nowoczesne życie społeczne określane przez panowanie realnych abstrakcji, personifikujących się w ukierunkowanych na nie podmiotach kapitalistycznego pragnienia. Jest to odświeżający dotychczasowe dyskursy typ badań literackich, które długo niestety nie miały wystarczającej obecności w polskim literaturoznawstwie, co czyni książkę Tomczoka jeszcze bardziej żywotną.

Kacper Kutrzeba (Jagiellonian University in Kraków)

kacper.kutrzeba@doctoral.uj.edu.pl, ORCID: 0000-0002-7442-5250

REAL ABSTRACTIONS AND THE MYSTERY OF MONEY

ABSTRACT

The article discusses Paweł Tomczok's book *Literacki kapitalizm. Obrazy abstrakcji ekonomicznych w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku* (Katowice 2018). The author systematizes the ways the book analyzes complex relations between literature and economy offering a summary of discourses of economy of literature and applying them to numerous texts of Polish literature of the second half of

ARTYKUŁY RECENZYJNE

19th century. Tomczok's analysis, the author argues, provides a critical insight into social life determined by "real abstractions" of capitalism. It proves that in capitalism it is the subject itself that becomes a personification of those abstractions, as they are ever-present in its thinking and its structures of desire.

KEYWORDS

abstraction, capitalism, desire, economy, social life

